

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 28 (2007)

Δελτίον ΧΑΕ 28 (2007), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παύλου Μ. Μυλωνά (1915-2005)

Παύλος Μ. Μυλωνάς

Κωνσταντίνος Π. ΜΥΛΩΝΑΣ

doi: [10.12681/dchae.568](https://doi.org/10.12681/dchae.568)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΥΛΩΝΑΣ Κ. Π. (2011). Παύλος Μ. Μυλωνάς. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 28, 9–25.
<https://doi.org/10.12681/dchae.568>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παύλος Μ. Μυλωνάς

Κωνσταντίνος ΜΥΛΩΝΑΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007)

ΑΘΗΝΑ 2007

ΠΑΥΛΟΣ Μ. ΜΥΛΩΝΑΣ

Ο Παύλος Μ. Μυλωνάς έφυγε από κοντά μας στις 21 Μαρτίου 2005, πλήρης ημερών, σε ηλικία ενενήντα ετών. Γεννήθηκε στην Αθήνα στις 24 Φεβρουαρίου 1915, πρωτότοκος γιος του Μιλτιάδη Μυλωνά και της Έλλης Ζάννου. Ο πατέρας του ήταν αρχιτέκτων-πολιτικός μηχανικός, συνιδρυτής μεγάλης κατασκευαστικής εταιρείας και αργότερα Γενικός Επιθεωρητής Δημοσίων Έργων. Η μητέρα του υπήρξε μαθήτρια του Νικηφόρου Λύτρα. Ο πάππος του Κυριάκος Μυλωνάς, του οποίου είχε κληρονομήσει το όνομα ως δεύτερο, υπήρξε γνωστός αρχαιολόγος, πολυγραφότατος, ανασκαφέας του Διπύλου και συνεχιστής της ανασκαφής της Στοάς του Αττάλου. Ο Παύλος Μυλωνάς, υπερήφανος για την καταγωγή του, ήταν έως το τέλος ευγνώμων στους γονείς του για την ανατροφή που έδωσαν, σε εκείνον και τον αδελφό του Κωνσταντίνο –μετέπειτα καθηγητή του Brown University και του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου–, και τη μόρφωση που τους εξασφάλισαν.

Στο πλευρό του Παύλου Μυλωνά στάθηκε, μέχρι τον πρόωγο θάνατό της, το 1988, η γνωστή χορογράφος Ραλλού Μάνου. Αφού έζησαν μαζί τις κακουχίες του αλβανικού μετώπου –εκείνος ως ανθυπολοχαγός Μηχανικού σε μονάδα ορεινών καταδρομών, εκείνη ως εθελόντρια νοσοκόμος του Ερυθρού Σταυρού–, παντρεύτηκαν τον παγερό Ιανουάριο του 1943. Απέκτησαν δύο γιους και πέντε εγγονές. Εξαιρετικά δραστήριοι και οι δύο, βρέθηκαν στο επίκεντρο της πνευματικής και καλλιτεχνικής αναγέννησης που ακολούθησε τον πόλεμο, η Ραλλού ως καταξιωμένη ιέρεια του χορού, ο Παύλος ως δυναμικός συνθέτης αρχιτέκτων, που συνδύασε την τέχνη του με την θεωρητική έρευνα και την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία.

Υπήρξε από τους πρώτους μαθητές του νεοσύστατου τότε Κολλεγίου Αθηνών, από το οποίο αποφοίτησε με τιμές. Σπούδασε στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο πολιτικός μηχανικός (1938), για να ικανοποιήσει την επιθυμία του πατέρα του, και αρχιτέκτων (1941), για να ικανοποιήσει την προσωπική του φιλοδοξία. Αποφοιτώντας τιμήθηκε με τα δύο ανώτατα ετήσια βραβεία του Ιδρύματος, το 1ο Θωμαΐδειο και το 1ο Χρυσοβέργειο. Εκμεταλλεύτηκε την νεκρή περίοδο της Κατοχής (1941-1945) και φοίτησε, ως ακροατής, στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών –με δασκάλους τους Ορλάνδο, Βέη, Θεοδωρακόπουλο, Σκάσση κ.ά.– και, παράλληλα, στην Ανωτάτη Σχολή των Καλών Τεχνών, στο μάθημα της Χαρακτικής, με δάσκαλο τον Γιάννη Κεφαλληνό. Την ίδια περίοδο, 1941-1945, υπηρέτησε ως επιμελητής του Πολυτεχνείου υπό τον καθηγητή Κώστα Δ. Κιτσίκη (Αρχιτεκτονικές Συνθέσεις) και υπό τον καθηγητή Παναγιώτη Α. Μιχελή (Αρχιτεκτονική Μορφολογία και Ρυθμολογία), με τον οποίο διατήρησε, από

τότε και εφ' όρου ζωής, μία σχέση φιλίας, από την οποία δεν έλειψε ποτέ ο θαυμασμός και ο σεβασμός προς τον κατ' εξοχήν μέντορά του.

Είχε θέσει ως στόχο να συνεχίσει την εκπαίδευσή του στην Αμερική, την κοιτίδα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Αμέσως μετά τον πόλεμο (1945) μετέβη με υποτροφία του Ιδρύματος Μποδοσάκη στο Πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης, όπου απέκτησε τον τίτλο του Master of Science in Architecture (1947), με καθηγητές τους Percival Goodmann (Συνθέσεις), Leopold Arnaud (Ιστορία της Αρχιτεκτονικής), Kenneth A. Smith (Κατασκευές) κ.ά. Συνέχισε με τον διδακτορικό κύκλο (1947-1949) για την απόκτηση του τίτλου του Doctor of Philosophy (Ph.D.) in Architecture, υπό την εποπτεία των καθηγητών Leopold Arnaud (Ιστορία της Αρχιτεκτονικής), William Bell Dinsmoor (Αρχαιολογία), Talbot Faulkner Hamlin (Θεωρία Αρχιτεκτονικής), Irwin Edmann (Φιλοσοφία και Αισθητική), αλλά την ολοκλήρωση της διαδικασίας διέκοψε η τέταρτη στράτευσή του, το 1949. Κατά την διάρκεια των σπουδών του στο Πανεπιστήμιο Columbia έλαβε, το 1947, την τιμητική υποτροφία Renwick και τον ισόβιο τίτλο του Renwick Fellow. Οι σπουδές στην Αμερική αντικατοπτρίζουν την συνειδητή επιλογή του, από σπουδαστής και σε όλη την σταδιοδρομία του, να ακολουθήσει τον δύσκολο διπλό δρόμο του συνθέτη αρχιτέκτονα και του θεωρητικού ερευνητή. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα ξεκίνησε νέα διδακτορική διατριβή με τίτλο «Παρατηρήσεις επί της κατασκευής των σταδίων», αρχαίων και νεωτέρων. Ανακηρύχθηκε διδάκτωρ του Ε. Μ. Πολυτεχνείου, με τον βαθμό «άριστα» παμψηφεί. Ο Αναστάσιος Ορλάνδος στην εισήγησή του ανέφερε ότι «ὁ κ. Μυλωνᾶς συνέθεσεν ὄχι ἁπλῶς “παρατηρήσεις περί σταδίων”, ὡς λίαν μετριοφρόνως τιτλοφορεῖ τὴν διατριβὴν του, ἀλλ’ ἄρτίαν περί σταδίων μονογραφίαν». Το 1956, σε ηλικία σαράντα ενός ετών, εξελέγη και διορίστηκε τακτικός καθηγητής της Ανωτάτης Σχολής των Καλών Τεχνών, στην έδρα της Ρυθμολογίας και Προοπτικής, υπηρετώντας στο Ίδρυμα έως την συνταξιοδότησή του το 1982. Αναμόρφωσε την έδρα κατά τα σύγχρονα πρότυπα, υιοθετώντας την αντίληψή του περί προοπτικής, την οποία θεωρούσε ως απαραίτητο συμπλήρωμα του τεχνικού εξοπλισμού ενός αρχιτέκτονα και συγχρόνως ένα θεωρητικό αγώνισμα που σχετίζεται με τα μαθηματικά αλλά και με την τέχνη. Τον είχαν απασχολήσει η εφαρμογή της σφαιρικής προοπτικής και ο έλεγχος των καλλιτεχνικών παραμορφώσεων της προοπτικής από τους μεγάλους ζωγράφους της Αναγέννησεως, θέματα για τα οποία είχε ετοιμάσει μελέτες που δεν εξεδόθησαν. Το 1976 δίδαξε στην Σχολή Μεταπτυχιακών Σπουδών Αρχιτεκτονικής και Πολεοδομίας (Graduate School of Architecture and Planning) του Πανεπιστημίου Columbia της Νέας Υόρκης ως προσκεκλημένος καθηγητής (Visiting Professor). Τέλος, στις 6 Ιουλίου 1996 εξελέγη τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών στην έδρα της Αρχιτεκτονικής.

Υπήρξε ισόβιος εταίρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, μέλος και επί σειρά ετών μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, ιδρυτικό μέλος και επί σειρά ετών μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Εταιρείας Αισθητικής, ιδρυτικό μέλος και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Μορφωτικής Εταιρείας, ιδρυτικό μέλος και Γενικός Γραμματέας του Διοικητικού Συμβουλίου

(1972-1977) της Ελληνικής Εταιρείας, μέλος της Society of Architectural Historians (Η.Π.Α.), αντεπιστέλλον μέλος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Βερολίνου. Διετέλεσε επίσης μέλος του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων, της Επιτροπής Επεξεργασίας Σχεδίου περί Συγκροτήσεως Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, των Ομάδων Εργασίας Συντηρήσεως του Ναού του Επικουρείου Απόλλωνος, Συντηρήσεως των Μνημείων του Αγίου Όρους, Προβλημάτων Πλάκας, της Επιτροπής Καταρτισμού Κτηριολογικού Προγράμματος Νέου Βυζαντινού Μουσείου Θεσσαλονίκης, της Κριτικής Επιτροπής Μουσείου Ακροπόλεως, της Επιτροπής εξετάσεως θεμάτων Καστοριάς, καθώς και Εμπειρογνώμων του Παναγίου Τάφου Ιεροσολύμων και ιερών καθιδρυμάτων του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων και της Μονής του Σινά, και Αντιπρόσωπος της Ελλάδος στην Σύνοδο της Διεθνούς Οργανωτικής Επιτροπής του Ευρωπαϊκού Έτους Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς.

Είχε τιμηθεί με τον Ανώτερο Ταξίαρχη του Φοίνικος της Ελληνικής Δημοκρατίας, τον Χρυσό Σταυρό του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, τον Χρυσό Σταυρό της Χιλιετηρίδος του Αγίου Όρους, του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, και Τιμητικό Μετάλλιο της Σχολής Αρχιτεκτόνων του Ε.Μ.Π. Είχε αναγορευθεί Άρχων μέγας Μαΐστωρ της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, επίτιμο μέλος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και επίτιμο μέλος του ICOMOS. Το 1987 του απενεμήθη το Αριστείον Γραμμάτων και Τεχνών της Ακαδημίας Αθηνών.

Έργο ζωής υπήρξε η επιστημονική έρευνα της τέχνης του Αγίου Όρους, με την οποία άρχισε να ασχολείται, με ίδια μέσα, από το 1954 και η οποία τον κατέστησε διεθνώς τον κατ'εξοχήν ειδικό στην αρχιτεκτονική της μοναστηριακής Κοινότητας του Άθω. Είχε καταρτίσει ένα αξιόλογο αρχείο αρχιτεκτονικών αποτυπώσεων, εντυπωσιακό σε μέγεθος, συνοδευόμενο από αρχείο φωτογραφικής τεκμηριώσεως στους τομείς της αρχιτεκτονικής κυρίως, αλλά και της ζωγραφικής και της γλυπτικής. Αναλογιζόμενη την σπουδαιότητα του υλικού για περαιτέρω επιστημονική έρευνα, η οικογένεια του Παύλου Μυλωνά δώρισε το αρχείο αρχιτεκτονικής, καθώς και την βιβλιοθήκη του, στα Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη και το αρχείο ζωγραφικής στο Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών.

Οι εργασίες του περιλάμβαναν χαρτογραφήσεις της χερσονήσου του Άθωνος και της περιοχής κάθε μονής και σκήτης, αποτυπώσεις των μονών και σκητών, καθολικών και κυριακών, κελλίων και αρσανάδων, τειχών και πύργων, καταγραφή και περιγραφή των μικρών μνημείων, όπως κρήνες και ανάγλυφα, αποτυπώσεις τοιχογραφιών, καταμέτρηση και περιγραφή φορητών εικόνων κτλ. Επιπροσθέτως, είχε εκπονήσει, για το Υπουργείο Συντονισμού, «Μελέτη Αναπτύξεως των Πολιτιστικών και Οικιστικών Στοιχείων του Αγίου Όρους», από την οποία προέκυψαν Πολιτιστικός Χάρτης του Αγίου Όρους, Διάγραμμα Οικιστικής Δομής, Προτάσεις για τα Οικιστικά Στοιχεία, Προτάσεις για Αναστηλώσεις, Επισκευές και Συντηρήσεις.

Η επιστημονική επεξεργασία του αγιορειτικού υλικού απέδωσε σημαντικά ιστορικά και ρυθμολογικά συμπεράσματα. Στο πολυσυζητημένο, διεθνώς, θέμα της προελεύσεως του

τύπου ναού του επιλεγμένου «αθωνικού» και της πρώτης εμφανίσεως των πλάγιων χορών, οι μελέτες του έδωσαν απαντήσεις που μπορούν να θεωρηθούν τελεσίδικες, καθώς ανατρέπουν τις θεωρίες που κυριαρχούσαν καθ' όλο τον 20ό αιώνα περί ξένων επιδράσεων στην διαμόρφωση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Σχετικά δημοσιεύματα:

«Αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους», λ. *Άγιον Όρος*, ΘΗΕ, 1962.

«L'architecture du Mont Athos», Πεπραγμένα για την Χιλιετηρίδα του Αγίου Όρους - *Le Millénaire du Mont Athos 963-1963, Études et Mélanges*, II, 227-246.

«L'architecture du Mont Athos», *Θησαυρίσματα Β'* (1963), Παράρτημα, 18-48.

«Η αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους», *Νέα Εστία*, τχ. 875 (Χριστούγεννα 1963), 189-207.

Ο Άθως και τα μοναστηριακά του ιδρύματα μέσα από παλαιές χαλκογραφίες και έργα τέχνης, Καλλιτεχνικό Λεύκωμα, σ. 208, πίν. 88, σε τρεις γλώσσες, Αθήνα 1963. Πρόλογοι Ηλία Βενέζη (ελληνική έκδοση), David Talbot Rice (αγγλική έκδοση), Franz Dölger (γερμανική έκδοση). *Βιβλιοκρισίες*: Α. Ξυγγόπουλος, *Νέα Εστία*, τχ. 873 (1963), 1742-1743. Έφη Φερεντίνου, *Χρονικά Αισθητικής*, τ. Β' (1963), 238-239.

Athos. Forms in a Sacred Space. Λεύκωμα σε σχήμα folio, σ. 64, έγχρ. πίν. 16, Αθήνα 1965.

«Der Heilige Berg Athos» στο *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Κολωνία 1972, 103-119.

Athos. Formes dans un lieu sacré, Αθήνα 1974, καλλιτεχνικό λεύκωμα σε σχήμα folio, αναδιπλούμενα δίφυλλα 25, έγχρ. πίν. 24, με τεχνοκριτικές σημειώσεις του συγγραφέα. Πρόλογος Paul Lemerle. Ειδικά κείμενα Μ. Χατζηδάκη, Φ. Ανωγειανάκη. *Βιβλιοκρισίες*: BZ 69 (1976), 472-473, *Ελληνικά*, τ. 27, 409-413.

«Les catholiques de l'Athos», *Πρακτικά Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συμποσίου*, Suceava Ρουμανίας, Ιούλιος 1975.

«Προστασία του συνόλου Άγιον Όρος. Παράδειγμα περιβαλλοντικής προστασίας ενός συνόλου», *Πρακτικά συνεδρίου Ελληνικής Εταιρείας «Προστασία Μνημείων και Παραδοσιακών Οικισμών*, 183-193.

«Research on Athos. Memorandum on Works Accomplished and Projected», *XV CIEB, Actes*, II, Art et Archéologie, Communications, Αθήνα 1981, 530-544.

«Nouvelles recherches au Mont Athos», *CahArch* 29 (1980-1981), 175-177.

«Άθως, φωτογραφίες και άλλες απεικονίσεις μονών κατά τον 19ο αιώνα και η ερμηνεία των», *Αρχαιολογία*, 54 (Μάρτ. 1995), 6-19.

Άτλας του Άθω. Τοπογραφία και ιστορική αρχιτεκτονική, τ. 3, σε τέσσερις γλώσσες (ελληνικά, γερμανικά, αγγλικά, ρωσικά), στην έκδοση του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, *Εικονογραφημένο Λεξικό του Αγίου Όρους Άθω*, Βερολίνο, έκδ. Wasmuth 2000.

Athos Building Dates. Ανέκδοτη συλλογή των χρονολογημένων επιγραφών σε κτήρια του Αγίου Όρους, με αναλυτικό κείμενο, συμπλήρωμα στο *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, των G. Millet - J. Pargoire - L. Petit (Παρίσι 1904).

«Παρατηρήσεις στο ναό του Πρωτάτου», *Νέα Εστία*, τχ. 1047 (1971), 238-254.

«Το Πρωτάτο των Καρυών και ο ζωγράφος Μανουήλ Πανσέληνος», *Νέα Εστία*, τχ. 1089 (1972), 1657-1662.

«Les étapes successives de construction du Prôtaton du Mont Athos», *CahArch* 28 (1979), 143-160.

«Άγνωστες χρονολογίες κτηρίων στον Άθωνα, 1. Μεγίστη Λαύρα» (ένθετο κείμενο χωρίς σελιδαρίθμηση), *Α' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1981.

«Η αρχική μορφή του καθολικού Μεγίστης Λαύρας. Αναθεώρηση ορισμένων θεωριών για την προέλευση του τύπου», *Αρχαιολογία*, 1 (Νοέμβρ. 1981), 52-63.

«Two Middle-Byzantine Churches on Athos», *XV CIEB, Actes*, II, Art et Archéologie, Communications, Αθήνα 1981, 545-574.

«Κελλιωτικοί ναοί στο Άγιον Όρος», *Β' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1982, 70-71.

«Κυριακά σκητών και άλλοι ισαξιοί ναοί στο Άγιον Όρος», *Γ' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1983, 61-62.

«Ο αρχιτεκτονικός όρος “χορός” πριν και μετά τον όσιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη», *Δ' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1984, 39-40.

«Le plan initial du catholicon de la Grande Lavra, au Mont Athos, et la genèse du type du catholicon athonite», *CahArch* 32 (1984), 89-112.

«Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου και ρυθμολογικά συμπεράσματα», *Δ' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1984, 41-43.

«Παρατηρήσεις στο Καθολικό Ιβήρων», *Ε' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Θεσσαλονίκη 1985, 66-68.

«Η Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας», *Ε' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Θεσσαλονίκη 1985, 69-70.

«Notice sur le catholicon d'Iviron», *Archives de l'Athos, XIV. Actes d' Iviron*, I (J. Lefot, N. Oikonomides, D. Papachryssanthou, H. Métrévélis), Παρίσι 1985, 60, 64-68.

«Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου, Η διαμόρφωση ναού αθωνικού τύπου με χορούς και λιτή στο Άγιον Όρος», *Αρχαιολογία*, 14 (Φεβρ. 1985), 64-84.

«Remarques sur le catholicon de Chilandar», *Chilandarski Sbornik* 6 (1986), 7-45, πίν. 22-29.

«La Trápéza de la Grande Lavra au Mont Athos», *CahArch* 35 (1987), 143-157.

«Τα καθολικά Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης και Κουτλουμουσίου Αγίου Όρους», *Θ' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1989, 58-60.

«Άγνωστες απεικονίσεις του απροσδιόριστου “μονυδρίου της Αναστάσεως”» στην παραλία του Ρωσικού, στο Άγιον Όρος, *ΙΕ' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1995, 48-49.

«Προσπάθεια αναπαραστάσεως του παλαιότερου ναού Μιχαήλ Συννάδων στην Μεγίστη Λαύρα», *ΙΣΤ' Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1996, 55-56.

Μονή Βατοπεδίου, Οικιστική ανάλυση, πυρκαϊά-αναστήλωση, παλαιές περιγραφές, τχ. Α'-Β', σ. 187, εικ. 65, σχέδ. 26, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 58, Αθήνα 2003.

Στο πλαίσιο των ερευνών του για το Άγιον Όρος, ο Παύλος Μυλωνάς είχε καταπιαστεί από το 1977 με την επιμέλεια της μεταφράσεως και τον εκτενή σχολιασμό του τρίτου τόμου της «Περιηγήσεως» (1744) του κιεβίτη μοναχού του 18ου αιώνα Βασιλείου Γρηγόροβιτς Μπάρσκι, που αφορά στο Άγιον Όρος. Το 1984, με υποτροφία της τότε Σοβιετικής Ακαδημίας των Επιστημών, μελέτησε στις βιβλιοθήκες της Μόσχας, του Λένινγκραντ και του Κιέβου τα κατάλοιπα του Μπάρσκι, αλλά και του Πέτρου Σεβαστιάνωφ, ο οποίος κατά τα έτη 1859-1860, επικεφαλής ρωσικής αποστολής, εξετέλεσε τις πρώτες αρχιτεκτονικές και φωτογραφικές αποτυπώσεις στο Άγιον Όρος. Μία πρώτη μετάφραση του κειμένου του Μπάρσκι στα ελληνικά είχε γίνει από την δρ. Ελένη Στεργιοπούλου, την οποία επεξεργάστηκαν στην Μόσχα οι καθηγητές Μπόρις Φόνκιτς και Ανδρέας Λέμπεντεφ. Το έργο έμεινε ανολοκλήρωτο.

Τα συνδυασμένα εφόδιά του ως αρχιτέκτονα και πολιτικού μηχανικού, και το πάθος του για την οικοδομική και δομική ανάλυση, τον έφεραν σε ιδιότυπα μονοπάτια έρευνας, όπου η πεισματική «ανάκριση» του μνημείου, συνδυασμένη με ανάλογη ανάγνωση των κειμένων, προσέφεραν σε πλείστες περιπτώσεις αδιάψευστα τεκμήρια για την οικοδόμηση νέων θεωριών. Τα τελευταία έτη της ζωής του αφιερώθηκε στην εξονυχιστική μελέ-

τη του συγκροτήματος των ναών της μονής του Οσίου Λουκά Φωκίδος, όπου ανέλυσε το ιδιαίτερης σημασίας θέμα της υπάρξεως υπολειμμάτων δύο ακόμη ναών, εκτός των δύο γνωστών. Οι ανακαλύψεις αυτές επέφεραν ανακατάταξη των έως τότε γνώσεων και έχουν αναγνωριστεί διεθνώς. Αποκάλυψε ότι η λιτή είναι μία επιτόπια, πρωτόφαντη, μετατροπή χώρου, άσχετη από ξένες επιρροές, και απέδειξε ότι το βυζαντινό ημιχώνιο (ελλαδικό κατά την άποψή του, καθώς έχει εφαρμογή μόνο στην Στερεά Ελλάδα και στην Πελοπόννησο), εμφανίζεται ως ανεξάρτητη επιτόπια καλλιτεχνική εξέλιξη. Τέλος, πρότεινε μία μερική αναθεώρηση προηγούμενων χρονολογήσεων των μνημείων.

Ως προπαρασκευαστικό στάδιο της παραπάνω έρευνας, είχε μελετήσει τα μεσαιωνικά θρησκευτικά μνημεία της Αρμενίας, ύστερα από πρόσκληση της Αρμενικής Ακαδημίας των Επιστημών τον Σεπτέμβριο του 1985, για την ανίχνευση τυχόν αλληλεπιδράσεων μεταξύ Αρμενίας και ελλαδικού χώρου στο θέμα της ομοιότητας των προθαλάμων των ναών, των λιτών.

Σχετικά δημοσιεύματα:

«Αρμενικά gavit και βυζαντινές λιτές», *Αρχαιολογία*, τχ. 32 (Σεπτ. 1985), 52-68.

«Βυζαντινές λιτές και αρμενικά gavit», *ΣΤ Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1986.

«Gavits arméniens et litae byzantines. Observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide», *CahArch* 38 (1990), 99-122.

«Δομικές φάσεις του συγκροτήματος του Οσίου Λουκά Φωκίδος», *Ι Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1990, 54-56.

«Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος», *Αρχαιολογία*, 36 (1990), 6-29· 38 (1991)· 44 (1992)· 46 (1993).

Μονή Οσίου Λουκά του Στειριώτη, σ. 198. Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 60, Αθήνα 2005 (έκδοση μετά θάνατον).

Κατά καιρούς τον απασχόλησαν και άλλα θέματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής, επιλέγοντας, εκτός από θεωρητικές αναλύσεις, την μελέτη μνημείων ιδιότυπων και περίπλοκων. Ανάμεσα σε αυτά ήταν ο «Πύργος του Λογοθέτη» στην Σάμο, η μονή Δολιανών και η μονή Πέτρας.

Σχετικά δημοσιεύματα:

«Περί του επιλεγόμενου “Πύργου του Λογοθέτη” στο Τηγάνι Σάμου», *ΙΒ’ Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1992, 40-41.

«Νεώτερες παρατηρήσεις στον επιλεγόμενο “Πύργο του Λογοθέτη” στην Σάμο», *ΙΓ Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1993, 40-41.

«Η μονή Δολιανών ή Κρασιάς στην Πίνδο», *Εκκλησίες Α’*, 93-110.

«Η μονή της Πέτρας στην Νότια Πίνδο», *Εκκλησίες Β’*, 121-132.

Στα παραπάνω πρέπει να προστεθούν οι πολύ σημαντικές Mathews Lectures του έτους 1976, διαλέξεις ιδιαίτερες σημαντικές στον τομέα της αρχιτεκτονικής και τέχνης στις Η.Π.Α. Δόθηκαν στο πλαίσιο της θητείας του στο Columbia University, ως προσκεκλημένου καθηγητή, στο μεγάλο αμφιθέατρο του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης, διαδεχομένου στο βήμα μεγάλες προσωπικότητες, ομιλητές προηγούμενων ετών, όπως οι Joseph Hudnut, Talbot F. Hamlin, E. Baldwin Smith, Meyer Shapiro, Emerson Swift, Oleg Grabar, Henry Russel Hitchcock, Nicolaus Pevsner, Rudolf Wittkower, Alfred Knox

Frazer. Ο γενικός τίτλος ήταν «Aspects of Middle, Late and Post-Byzantine Architecture in Greece». Η προετοιμασία τους τον είχε απασχολήσει επί τριετία και είχε ετοιμάσει 200 σχέδια αρχιτεκτονικά και 500 περίπου νέες έγχρωμες διαφάνειες.

Τίτλοι διαλέξεων:

1. *A Greek Renovatio. The Imperial Buildings of Greece. An Investigation of the «Large-Dome» Type of Churches.*
2. *Thessaloniki in the 14th Century. A Cultural Center Next to the Capital. An Investigation of the Four-Column-Inscribed Churches and the So-called School of Thessaloniki in Architecture and Painting.*
3. *Mistra. A Natural and Cultural Stronghold of Byzantine Hellenism. An Investigation of the «Mistra Type» Churches, as a Last Flowering of Architecture, Equivalent to that of Painting in Mistra.*
4. *Athos. Byzantine Monasticism as a Way of Life. An Investigation of the Athonite Catholicon and of the Minimal Architecture of the Hermitages.*
5. *Meteora. The Rock Monasteries. Ultimate Spiritual and Physical Achievement.*

Κατά την περίοδο 1974-1984 μελέτησε θέματα θεωρίας της Αρχιτεκτονικής και ιδιαίτερα του Βιτρουβίου σε μεγάλες βιβλιοθήκες στην Ρώμη, το Μόναχο, το Παρίσι, το Λονδίνο, ενώ συγχρόνως είχε καταπιαστεί με την μετάφραση του λατινικού συγγράμματος *De Architectura* στα ελληνικά. Συνέχισε την μελέτη και την σχετική βιβλιογραφική αναζήτηση σε θέματα βιτρουβιανών σπουδών και θεωρίας της Αρχιτεκτονικής, ως προσκεκλημένος του Center for Advanced Studies in the Visual Arts της National Gallery of Art, Washington, D.C. Πρώτο προϊόν αυτής της σπουδής υπήρξε η δημοσίευση των «Προοιμίων» του *De Architectura*.

Σχετικά δημοσιεύματα:

The Affinity between Greek and Roman Cultures, as Revealed through a Research Translation of Vitruvius' De Architectura into Greek and Commentary, National Gallery of Art, Center 6, Research Reports and Record of Activities, June 1985 - May 1986, Washington 1986.

«Βιτρουβίου τα δέκα Προοίμια, ιστορική εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια», *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνά*, Αθήνα 1991, τ. 4, 1-81.

«Ένα αρχαίο κείμενο, το: *De Architectura*, εορτάζει δύο επετείους, 14 π.Χ. έως 1986, ίσον 20 αιώνες! 1486 έως 1986 ίσον 500 χρόνια!», *Αρχαιολογία*, 21 (Νοέμβρ. 1986), 68-82.

«The Translation of *De Architectura* into Modern Greek. Its Easy Aspects and its Problems», *Munus non Ingratum. Proceedings of the International Symposium on Vitruvius' De Architectura and the Hellenistic and Republican Architecture*, Leiden, Iαν. 1987, Leiden 1989, 230-237.

Δεινός σχεδιαστής, εκμεταλλεύτηκε την νεκρή περίοδο της Κατοχής (1941-1945) με έναν ακόμη τρόπο: αποτύπωσε και σχεδίασε υπό κλίμακα σπουδαία νεοκλασικά κτήρια της Αθήνας, εργασία την οποία συνέχισε κατά την πενταετία 1950-1955, με σκοπό να την αξιοποιήσει για την ρυθμολογική εξέταση της αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα. Τα σχέδια αυτά, παρουσιασμένα σε πίνακες μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας, είδαν το φως της δημοσιότητας μισόν αιώνα αργότερα, το 2000, ως έκθεση στο Μουσείο Μπενάκη με τίτλο «Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μυλωνά». Πολλές προσόψεις των αθηναϊκών μεγάρων είχαν σχεδιαστεί με καλλιτεχνικές απαιτήσεις, κατά την τεχνική της αναγεννησιακής χαλκογραφίας, όπου ο όγκος αποδίδεται με την χρησιμοποίηση γραμμών διαφορετικού πάχους. Την σχεδιαστική του ικανότητα είχε εκδηλώσει ήδη από τα φοιτητικά

του χρόνια με έγχρωμες αναπαραστάσεις του θριγκού και της στέγης του ικτινείου Παρθενώνος και, αργότερα, με θαυμαστούς πίνακες κιονοκράνων και άλλων στοιχείων της αρχαίας αρχιτεκτονικής, τους οποίους χρησιμοποιούσε στα μαθήματά του της Σχολής Καλών Τεχνών.

Σχετικά δημοσιεύματα:

Le classicisme architectural en Grèce : son importance historique et esthétique, Παρίσι 1974.

Αρχιτεκτονικός κλασικισμός στην Ελλάδα. Η ιστορική και αισθητική σημασία του, έκδοση «Ελληνικής Εταιρείας», Αθήνα 1975.

«Ο Κλασικισμός στην Ελλάδα», *Ευθύνη*, Νοέμβριος 1975, 533-546.

«Μια αδημοσίευτη συλλογή αρχιτεκτονικών σχεδίων της κλασικιστικής Αθήνας», *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1984.

Η νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μυλωνά, κατάλογος έκθεσης, με κείμενα ρυθμολογικού ενδιαφέροντος των Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. Μπίρη, Π. Μυλωνά, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2000.

Άλλα επιστημονικά θέματα με τα οποία ασχολήθηκε, απέδωσαν, μεταξύ άλλων, τα παρακάτω δημοσιεύματα:

«Το μοναστήρι της Καισαριανής, Ιστορία - Αρχιτεκτονική - Εικονογραφία», *Δελτίον Κύκλου Τεχνικών*, 1942, τ. Β, 15-26.

«Το πρόβλημα της οικονομικής κατοικίας στην Αγγλία και Αυστραλία», ό.π., 77-84.

«Το θύμα, το νέον ολυμπιακόν στάδιον της Σχολής Μηχανικού» *Τεχν.Χρον.*, Φεβρ. 1950, 81-88. *Παρατηρήσεις επί της κατασκευής των σταδίων*, διδακτορική διατριβή, σ. 240 (1ο μέρος: Αρχαία στάδια, 2ο μέρος: Σύγχρονα στάδια), Αθήναι 1952.

«Η στέγη του ικτινείου Παρθενώνος», *ΑΕ* 1953-1954, «Εις μνήμην Γεωργίου Π. Οικονόμου», τ. Β', 207-213.

«Σύγχρονος αρχιτεκτονική», λ. *Αρχιτεκτονική, Λεξικό Ελευθερουδάκη*, συμπλήρωμα, 1962. *Σύγχρονη αρχιτεκτονική, ένα σύντομο χρονικό μιας ειρηνικής επανάστασης*, Αθήνα 1963, σ. 214, εικ. 91. *Βιβλιοκρισία*: Γ.Ν. Ζιώγας, *Χρονικά Αισθητικής*, 3-4 (1964-1965), 147.

«Μια συνοπτική αναδρομή στο θεωρητικό έργο του Π. Μιχέλη», *Νέα Εστία*, τχ. 1124 (1974), 571-579.

«Το Έ' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο. Κριτική ανάλυση των πεπραγμένων και των συμπερασμάτων του Έ' Πανελλήνιου Αρχιτεκτονικού Συνεδρίου, με θέμα "Τα πολεοδομικά προβλήματα της μείζονος περιοχής Αθηνών"», *Νέα Εστία*, τχ. 927 (1966), 214-227.

«Retrospective de l'œuvre théorique de Panayotis Michelis», *Χρονικά Αισθητικής* 15-16 (1976-77), 10-24.

«Die Rettung der Akropolis». Επίσημος ετήσιος λόγο κατά την επέτειο της Winckelmann Gesellschaft (προσκεκλημένος από την Ακαδημία των Επιστημών του Βερολίνου), Βερολίνο 1979.

«Ένα αδημοσίευτο μελέτημα του Α. Ξυγγόπουλου», *Νέα Εστία*, τχ. 1285 (1981), 86-100.

Μαθήματα ρυθμολογίας. Ιστορία της αρχιτεκτονικής από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, σύγγραμμα προς χρήσιν των σπουδαστών, ανανεούμενο συνεχώς σύμφωνα με τις σημειούμενες εξελίξεις.

Ο Παύλος Μυλωνάς έλαβε μέρος σε συνέδρια, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, με ιδιαίτερες κάθε φορά ανακοινώσεις, μεταξύ των οποίων: Ναύπλιο 1963 (Αρχιτεκτονικής), Βενετία 1963 (Χιλιετηρίδος Αγίου Όρους), Δήμος Αθηναίων 1966 (Δημόσια συζήτηση για την διατήρηση της Πλάκας), ICOMOS, Αθήνα 1968 (Προστασία Φρουρίων και Κά-

στρων), Europa Nostra, Λονδίνο 1972 και Παρίσι 1974 (Προστασία του Πολιτιστικού Περιβάλλοντος), Ελληνικής Εταιρείας, Αθήνα 1975 (Προστασία Μνημείων και Παραδοσιακών Οικισμών), Ρουμανία 1975 (Διεθνές Βυζαντινολογικό Συμπόσιο), Αθήνα 1976 (ΙΕ' Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο), Τιφλίδα 1977 (Παγκόσμιο Συνέδριο Αρχαιολογίας και Τέχνης της Σοβιετικής Γεωργίας), Μόσχα 1978 (Συμπόσιο Μεταβυζαντινής Ιστορίας και Αρχαιολογίας στις σχέσεις Ρωσίας και ΝΑ. Ευρώπης), Ερεβάν 1978 και 1985 (Παγκόσμιο Συνέδριο Αρμενικών Σπουδών), Λονδίνο 1986 και Leiden 1987 (Συμπόσιο Βιτρουβιανών Σπουδών), Dumbarton Oaks Byzantine Institute, Washington, D.C. 1987 (Συνέδριο περί Αγίου Όρους), Princeton 1987 (Συμπόσιο περί της ιστορίας και τέχνης της μονής Χελανδαρίου), Αθήνα - Θεσσαλονίκη 1981-2002 (Συμπόσια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας). Είχε συμμετάσχει επίσης, χωρίς ανακοίνωση, ύστερα από πρόσκληση, σε πολλά συνέδρια Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής, Κλασικών Σπουδών, Βυζαντινών Σπουδών, Αισθητικής και Προστασίας του Περιβάλλοντος. Τέλος, είχε κληθεί και συμμετάσχει στην Διεθνή Συνάντηση για την Συντήρηση του Ερεχθείου (Αθήνα 1977), στην 2η Διεθνή Συνάντηση για την Συντήρηση του Παρθενώνος (Αθήνα 1983) και στην 1η Διεθνή Συνάντηση για την Συντήρηση του ναού του Επικουρείου Απόλλωνος (1995).

Από νέος ήταν εξοικειωμένος με το εξωτερικό –δεκαπέντε χρόνων είχε επισκεφθεί την Νέα Υόρκη, την οποία «όργωσε», ως πρόσκοπος, συμμετέχοντας στους διεθνείς εορτασμούς του Ιωβηλαίου– και είχε έρθει σε επαφή με το διεθνές καλλιτεχνικό γίγνεσθαι στην προπολεμική Γερμανία και την Γαλλία. Συνέχισε την επαφή του με το εξωτερικό σε όλη του τη ζωή, έχοντας επισκεφθεί, για επαγγελματική ενημέρωση ή σε επιστημονικά ταξίδια, την Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη, τις Η.Π.Α., τις Σκανδιναβικές χώρες, την Βόρεια Αφρική, τα Βαλκάνια, την Μέση Ανατολή, την Μικρά Ασία, την πρώτη Σοβιετική Ένωση (όπου έφθασε μέχρι την μακρινή Τασκένδη), την Σοβιετική Αρμενία, την Γεωργία, την Τουρκία. Τηρούσε ημερολόγιο και δημιούργησε αξιόλογο φωτογραφικό αρχείο. Γνώρισε από κοντά τον Gropius, τον Le Corbusier, τον Mies van der Rohe, τον Frank Lloyd Wright, καθώς και άλλους διάσημους συναδέλφους του, αρχιτέκτονες και επιστήμονες, στην Δυτική Ευρώπη, τις Η.Π.Α. και την Ρωσία.

Κατέστη ιδιότυπος «πρέσβης» του Ελληνικού Πολιτισμού, με ποικίλους τρόπους, όπως με την συμμετοχή του σε Διεθνείς Επιτροπές της UNESCO ή με την ξενάγηση των μελών της αμερικανικής Εταιρείας Ιστορικών της Αρχιτεκτονικής σε επιστημονικές εκδρομές, κυρίως όμως δίνοντας διαλέξεις με θέματα θεωρίας της Αρχιτεκτονικής και της βυζαντινής Τέχνης, σε επιφανή επιστημονικά ιδρύματα της Ελλάδας και του εξωτερικού.

Ι. Στην Ελλάδα (1950-1990): Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αρχαιολογική Εταιρεία, Βαλλιάνειος Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Μουσείο Κυκλαδικής και Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης, Μουσείο Μπενάκη, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σύλλογος «Τέχνη» Θεσσαλονίκης, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Σειρά διαλέξεων στο Σπουδαστήριο Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής του Ε.Μ.Π. Διαλέξεις περί Τέχνης και Αρχιτεκτονικής σε πολλούς πολιτιστικούς συλλόγους ανά την Ελλάδα με ιδιαίτε-

ρες προσκλήσεις ή ως μέλος της Ελληνικής Μορφωτικής Εταιρείας. Το 1989-1990 οργάνωσε σειρά διαλέξεων περί Αρχιτεκτονικής στα προγράμματα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

II. Στην Ευρώπη (1957-1994): Βερολίνο (Humboldt Universität), Πανεπιστήμιο του Leiden, Λονδίνο (The Royal Academy of Arts και Ινστιτούτο Αρχαιολογίας), Πανεπιστήμιο Louvain, Πανεπιστήμιο του Μονάχου, Οξφόρδη (Oxford University και University of Oxford Byzantine Society), Παρίσι (Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne και Palais du Luxembourg), Stendal (Winckelmann Gesellschaft), Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών της Στοκχόλμης, Martin-Luther Universität της Halle, Ακαδημία των Επιστημών και Τεχνών Βελιγραδίου, Ακαδημία Επιστημών στο Βουκουρέστι.

III. Στις Η.Π.Α. Κύκλος διαλέξεων 1971: Νέα Υόρκη (Πανεπιστήμιο Columbia), Washington, D.C. (Dumbarton Oaks Byzantine Institute), Providence, R.I. (The Rhode Island School of Design), Μασαχουσέτη: Cambridge (Πανεπιστήμιο Harvard), Northampton (Smith College), Michigan: Ann Arbor (University of Michigan), Midland (Northwood Institute), Οχάιο (Πανεπιστήμιο Cincinnati, Oberlin College, Cleveland Museum of Art, Ohio State University, Columbus, Hiram College), Τέξας (The Dallas Museum of Fine Arts). Κύκλος 1976: Νέα Υόρκη (Metropolitan Museum of Art), New Jersey (Rutgers University), Ohio (Oberlin College). Κύκλος 1986: Troy, N.Y. (Rensselaer Polytechnic Institute), Washington, D.C. (Dumbarton Oaks Byzantine Institute), Princeton University. Κύκλος 1993: Urbana-Champaign (University of Illinois), Chape Hill (University of North Carolina), Princeton University.

IV: Στην Ρωσία (1978-1995): Μόσχα (Ινστιτούτο Ιστορίας της Τέχνης και Ινστιτούτο Ιστορίας της Σοβιετικής Ακαδημίας των Επιστημών, Κρατική Βιβλιοθήκη, Ελληνο-Σοβιετικός Σύλλογος), Λένινγκραντ (Ινστιτούτο Αρχαιολογίας).

Ως τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών εκφώνησε ομιλίες, δημοσιευμένες στα *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*: «Περί Αρχιτεκτονικής άλλοτε και τώρα» (Λόγος επίσημης υποδοχής στην Ακαδημία), 72 (1997), τχ. Β', 26-67, «Στοιχεία από την παλαιότερη και την πρόσφατη ιστορία του Παναθηναϊκού Σταδίου», ό.π., 452-491, «Η αθηναϊκή Τριλογία και τα επίγεια έργα του Μετρώ», 73 (1998), τχ. Α', 3-47, «Η θεωρία της Αρχιτεκτονικής και οι αρχαίοι Έλληνες», ό.π., τχ. Β', 439-476, πίν. 1-16.

Το 1950, μετά την επιστροφή του από την Αμερική, ίδρυσε αρχιτεκτονικό γραφείο μελετών και επιβλέψεων, το οποίο διατήρησε έως το 1995. Στην Νέα Υόρκη είχε απασχοληθεί, παράλληλα με τις μεταπτυχιακές του σπουδές (1946-1949), στο μεγάλο γραφείο αρχιτεκτονικών μελετών Thompson and Barnum. Στις αρχιτεκτονικές συνθέσεις του προσπαθούσε να είναι επιλεκτικός ως προς τα θέματα που αναλάμβανε να μελετήσει, και οι μελέτες του αποτέλεσαν πρωτότυπες αναζητήσεις, κτηριολογικές, διακοσμητικές και κατασκευαστικές. Είχε μελετήσει και επιβλέψει πολλά σύνολα ειδικής κτηριολογίας, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε δείξει για την εσωτερική διακόσμηση και την σχεδίαση επίπλων. Συνέταξε επίσης ικανό αριθμό μελετών αναπτύξεως και αναπλάσεως.

Είχε βραβευθεί με πρώτα βραβεία πανελλήνιων αρχιτεκτονικών διαγωνισμών για την Στρατιωτική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1951) και, σε συνεργασία με τους αρχιτέκτονες Νίκο Μουτσόπουλο και Δημήτρη Φατούρο, για το Μέγαρο της Εθνικής Πινακοθήκης (1957). Δεύτερο βραβείο (χωρίς να έχει απονεμηθεί πρώτο) έλαβε για μελέτη που συνέταξε με

τους αρχιτέκτονες Γιώργο Ζιώγα, Ντίνο Μιχαηλίδη και Δημήτρη Φατούρο για το Μέγαρο Στρατιωτικών Υπηρεσιών (1955, δεν κατασκευάστηκε). Έλαβε επίσης δύο πρώτα βραβεία σε διαγωνισμούς, κατόπιν προσκλήσεως, για το Φωτογραφικό Μουσείο (Εκθετήριο Γ' Σώματος Στρατού) στην Θεσσαλονίκη (1950) και για την Εθνική Εστία του Εθνικού Ιδρύματος «Βασιλεύς Παύλος» (1953).

Η έρευνα του Παύλου Μυλωνά για τα στάδια τον κατέστησε αναγνωρισμένο ειδικό στο θέμα, και του ανατέθηκαν μελέτες για την ανέγερση σταδίων, όπως, στο πλαίσιο της θητείας του ως Τεχνικού Συμβούλου της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων (1950-1965), το στάδιο Καραϊσκάκη στο Νέο Φάληρο (1951-1956) –κατ' εφαρμογήν της διατυπωμένης στο σύγγραμμά του *Περί σταδίων* θεωρίας του–, καθώς και προμελέτες για τα στάδια Θεσσαλονίκης και Καστοριάς. Είχε προσφέρει επίσης την ιδέα και τα σχέδια για την νέα είσοδο του Παναθηναϊκού Σταδίου και είχε επισημάνει και υποστηρίξει με προμελέτες την επιλογή του χώρου της Φιλοθέης (Καλογρέζα) για το Νέο Ολυμπιακό Στάδιο. Άλλες μελέτες αφορούσαν στο Στάδιο Δέλτα του Κολλεγίου Αθηνών (1951) και στο καλυμμένο στάδιο του Αθλητικού Συγκροτήματος της Στρατιωτικής Ακαδημίας Σωματικής Αγωγής (1959, δεν κατασκευάστηκε).

Οι σπουδές του στην Αμερική του άνοιξαν τον δρόμο για τον σχεδιασμό των νέων κτηρίων του Κολλεγίου Αθηνών (1951-1963): τα οικήματα Τσολαϊνού, Γλανκός, Edward Capps, Βασιλείας, Λίλας, του ζεύγους Davis (1960), καθώς και μεμονωμένες κατοικίες καθηγητών. Τα σημαντικότερα ήταν ο ναός –μεσοβυζαντινού ρυθμού, εμπνευσμένος από τις πολυετείς μελέτες του στο Άγιον Όρος και γνήσιας μοναστηριακής ατμόσφαιρας– και η Βιβλιοθήκη, σύνθεση πρωτοποριακή, όπου τέσσερα λεπτά μεταλλικά κεντρικά υποστυλώματα, συννεπικουρούμενα από φέρουσες χαλύβδινες βιβλιοθήκες, στηρίζουν την μεταλλική και γυάλινη προβάλλουσα στέγη, αφήνοντας ελεύθερο και άνετο όλο τον εσωτερικό χώρο. Το σύστημα των χαλύβδινων βιβλιοστασίων, που αντικαθιστούν τον στατικό σκελετό, με σκοπό την διαμόρφωση ενιαίου εσωτερικού χώρου με ομοιόμορφο φωτισμό, είχε χρησιμοποιήσει και στην επέκταση της The Davies Library, της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών (1955, μελέτη εφαρμογής επί προσχεδίων Stuart Thompson).

Τα κτήρια ειδικής κτηριολογίας τον έθελγαν ιδιαιτέρως για την κλίμακα, την πολυμέρεια και την πολυπλοκότητά τους, καθώς και για την πρόκληση που συνιστούν, ως προς την μορφολογική ή κατασκευαστική επίλυση. Κατά τα έτη 1951-1957 είχε σχεδιάσει μεγάλα βιομηχανικά κτήρια για τα εργοστάσια «Όλυμπος», «Ηρακλής», Β.Ρ. Ελλάδος, στον Βόλο και στην Δραπετσώνα, αλλά και, στο άλλο άκρο της κλίμακας, σταθμούς βενζίνης, οι οποίοι είχαν διακριθεί για την ηθελημένη «εξπρεσιονιστική υπερβολή» τους. Το 1956 σχεδίασε το Μέγαρο Διοικητικών Υπηρεσιών του Σώματος Στρατού Λαρίσης. Στην Στρατιωτική Γυμναστική Ακαδημία στον Χολαργό (1959, δεν κατασκευάστηκε), η οποία προοριζόταν να αποτελέσει ένα φιλόδοξο συγκρότημα αθλητικών εγκαταστάσεων, είχε προβλέψει την κάλυψη του εξαιρετικά μεγάλου ανοίγματος

του –πρώτου τότε στην Ελλάδα– κλειστού σταδίου, με παραβολικούς θόλους, κατασκευασμένους με εκτοξευόμενο μπετόν. Το 1960-1963 συνέθεσε το Δημοτικό Βρεφοκομείο Θεσσαλονίκης, το 1968-1971 το अपέριτο κτήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ισθμίας και το 1969-1972 τον Καλλιτεχνικό Σταθμό Ρεθύμνου της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών.

Η Γερμανική Ομοσπονδιακή Διεύθυνση Έργων επέλεξε τον Παύλο Μυλωνά, ύστερα από έρευνα, να συντάξει, επί προσχεδίων Γερμανών αρχιτεκτόνων, μελέτες εφαρμογής δύο σημαντικών έργων του Γερμανικού Δημοσίου στην Αθήνα και να αναλάβει την επίβλεψη της κατασκευής τους: την Γερμανική Σχολή Αθηνών («Dörpfeld Gymnasium») στον Παράδεισο Αμαρουσίου (1965-1969, προσχέδια του αρχιτέκτονα Hans Graf Prasmha) και το Γερμανικό Επιμορφωτικό Ινστιτούτο («Goethe Institut»), στην οδό Ομήρου 14-16, στην Αθήνα (1979-1982, προσχέδια του αρχιτέκτονα J. Brandl, σε κοινοπραξία με τον αρχιτέκτονα Κωσταντίνο Π. Μυλωνά). Άλλο κτήριο για την εκπαίδευση ήταν το Γυμνάσιο και Λύκειο Τρικάλων (1967), όπου οι προδιαγραφές του Οργανισμού Σχολικών Κτηρίων εφαρμόστηκαν, κατά την ρήση του συνθέτη, «με φιλελεύθερο πνεύμα».

Ειδικά έργα ήταν το συγκρότημα Δυτικής Εισόδου στην Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (1962), ένα αέρινο διάφραγμα, με παράταξη πανύψηλων χαλύβδινων πλαισίων με ανηρτημένα διακοσμητικά πανώ, και η αρχιτεκτονική διαμόρφωση της ελαφράς και κομψής κρεμαστής πεζογέφυρας Αγίας Παρασκευής Τεμπών (1960), σε στατική μελέτη του πολιτικού μηχανικού Ιωάννη Γενεράλι. Η Διεύθυνση Θεάτρου του Υπουργείου Παιδείας του ανέθεσε μελέτη-πλαίσιο για «Το θέατρο της Επαρχίας» (1956), με σκοπό την ενθάρρυνση για δημιουργία θεάτρων στις πρωτεύουσες νομών. Συνέταξε επίσης προσχέδια –χωρίς συνέχεια– για το Πατριαρχικό Ίδρυμα στο προάστιο Chambésy της Γενεύης (1967), συγκρότημα κτηρίων και μεγάλου ναού.

Κορωνίδα του επαγγελματικού του έργου υπήρξε το Ξενοδοχείο Πάρνηθος (Hotel Mont-Parnès), για το οποίο είχε συντάξει μελέτη αρχιτεκτονική, επιπλώσεως και κηποτεχνίας (1958-1961). Το έργο έτυχε διεθνούς προβολής με δημοσιεύσεις σε εξειδικευμένα περιοδικά της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ολλανδίας, της Αγγλίας, της Αμερικής και της Ελλάδας. Συγκατελέγη –το ένα από δύο μόνο έργα από την Ελλάδα–, στον Διεθνή Κατάλογο Έργων Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής του Γάλλου τεχνοκρίτη Pierre Vago (*Architecture d'aujourd'hui*, τχ. 158, 1971). Πρόσφατα, το Υπουργείο Πολιτισμού αποφάσισε να προχωρήσει στην κήρυξη του κεντρικού αρχικού πυρήνα ως διατηρητέου μνημείου της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής. Άλλο έργο μεγάλης κλίμακας υπήρξε το Μέγαρο Εθνικής Πινακοθήκης και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (1963-1969, δεύτερη μελέτη, σε συνεργασία με τον Δημήτρη Φατούρο), όπου η μορφή προέκυψε από την λειτουργία, σε μια εφαρμογή των αρχών της μοντέρνας φονξιοναλιστικής αρχιτεκτονικής (Form Follows Function, κατά τον Louis H. Sullivan, 1856-1924).

Ως υπεύθυνος αρχιτέκτων της Τεχνικής Εταιρείας «Δεινοκράτης» (1961-1968) σχεδίασε, μεταξύ άλλων, τρία μέγαρα –Σταδίου 10 και Ομήρου (1961), Ακτή Μιαούλη στον Πει-

ραία (1963), γωνία Λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας και Ηρώδου Αττικού (1961-1966)–, καθώς και το συγκρότημα πολυκατοικιών «Πατησίων Μέλαθρον», στην οδό Πατησίων 339 (1962), οργανωμένο κατά «ελεύθερο» οικοδομικό σύστημα σε ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο, με κήπους, πέργκολες και «ανοίγματα θέας», ώστε να πραγματοποιηθεί ένα από τα ιδεώδη της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, δηλαδή η συνύπαρξη του «αρχιτεκτονήματος» με το «ύπαιθρο» και το «πράσινο». Η πολεοδομική και αρχιτεκτονική του μελέτη για τον Οικισμό Καρέα στον Υμηττό (1955-1958), ένα συγκρότημα μεγάλων πολυκατοικιών για την αποκατάσταση ομογενών προσφύγων από τις ανατολικές χώρες, επαινέθηκε από τον ΟΗΕ στην Γενεύη, στην αρμοδιότητα του οποίου ανήκε.

Η μονοκατοικία ή έπαυλις υπήρξε από τα αγαπημένα θέματα του Παύλου Μυλωνά ως «ίσως το πιο συγκινητικό και το πιο ανθρώπινο». Ευκαιρία για καινοτομία στην κατασκευή ή πρόκληση συνθετικής επιλύσεως ή καλλιτεχνικής εκφράσεως υπήρξαν οι περισσότερες δημιουργίες του. Στην έπαυλη Homer και Marjorie Davis, στην Λούτσα Αττικής (1952), εφαρμόστηκε η σύγχρονη αργιλοκατασκευή –εξέλιξη της παραδοσιακής ωμής πλίνθου και της χυτής χωμάτινης τοιχοποιίας–, που εξασφαλίζει εξαιρετική θερμοκρασιακή συμπεριφορά, αλλά και αξιοσημείωτη αντοχή στον σεισμό. Στην έπαυλη Πέλου και Αλέκας Κατσέλη στην Νέα Σμύρνη (1953) οι κύριοι χώροι υποδοχής οργανώθηκαν ως μικρή σκηνή και ως μικρό θεατήριο, τους οποίους θα χρησιμοποιούσαν οι δύο σπουδαίοι άνθρωποι του θεάτρου για παρουσιάσεις και δοκιμές. Σχεδίασε επαύλεις και για άλλους καλλιτέχνες, συνδυάζοντας και τα εργαστήριά τους, όπως της γλύπτριας Άλεξ Μυλωνά στο Ψυχικό (1955) και της κεραμίστριας Μαριέττας Νομικού στο Καβούρι (1962), αλλά και για τον αρχαιολόγο James R. McCredie στην Σαμοθράκη (1975), σύνθεση χαμηλή και πολυκυτταρική, κατά το παράδειγμα των τοπικών αγροικιών. Ανάλογη εργασία ήταν και το μικρό εξοχικό αναχωρητήριο, για τον ίδιο και την σύζυγό του Ραλλού (1967 και εξής), στην κορυφή ενός ερημικού λόφου με θέα, στην περιοχή Καλυβίων Θορικού Αττικής, μια σύνθεση που δένει απολύτως με το τοπίο. Στο ίδιο πνεύμα κατασκευάστηκε, στην ίδια περιοχή, η έπαυλις του ιστορικού της τέχνης Richard Spear (1985)¹.

Η διακόσμηση και η επίπλωση είχαν προσφερθεί ως πεδία έντονης αναζήτησης και γόνιμης δημιουργίας του Παύλου Μυλωνά, όπως για την Αίθουσα Τιμών Σχολής Πεζικού Χαλκίδος (1951), την Στρατιωτική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1956), την Εθνική Εστία (1956), τους χώρους Διοικήσεως της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών (1957, την Chase Manhattan Bank, στην οδό Ηρώδου Αττικού και Βασ. Σοφίας (1966), καθώς και σε μελέτες για μνημεία και τάφους. Μία από τις σημαντικότερες εργασίες του υπήρξε η επίπλω-

¹ Βλ. κριτική ανάλυση, που επαινεί την ελληνικότητά του, της καθηγήτριας της Ιστορίας της Τέχνης Ellen H. Johnson στο περιοδικό *Living*, τχ. 5 (Οκτ. 1989), 92-99.

ση και διακόσμηση του Ξενοδοχείου Πάρνηθος (1960-61). Είχε συνθέσει μια πλήρη συλλογή επίπλων, που αποτέλεσε ένα είδος μανιφέστου για το «μοντέρνο» έπιπλο στην μεταπολεμική Ελλάδα². Περίφημες ήταν επίσης οι διακοσμήσεις του κεντρικού χώλ, με την εκπληκτική ελικοειδή σκάλα, των μοντέρνων αλλά και των «παραδοσιακών» σαλονιών, των σφυρήλατων μπρούντζινων τζακιών, του night-club. Τον είχαν συνδράμει, ύστερα από πρόσκλησή του, διαπρεπείς καλλιτέχνες, όπως ο Πάννης Τσαρούχης, ο Πάννης Μόραλης, ο Νικολής Χατζηκυριάκος-Γκίκας, ο Πώργος Μαυροΐδης και άλλοι, λιγότερο γνωστοί τότε, όπως ο Τέτσης, ο Κοκκινίδης, ο Μυταράς, η Τάχα, ο Χαϊνης.

Το έργο σύγχρονης αρχιτεκτονικής του Παύλου Μυλωνά αναφέρεται στην *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαιδεία* (1959, άρθρο «Σύγχρονη Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», τ. ΙΙΙ), στο *Five Cities, an Art-Guide to Athens, Rome, Florence, Paris and London* της Blanche R. Brown (1964, κεφάλαιο για την ελληνική Πρωτεύουσα της σύγχρονης εποχής), στο γαλλικό περιοδικό *L'architecture d'aujourd'hui* (τχ. 158, 1971) και αλλού.

Στον τομέα των αποκαταστάσεων, αναστηλώσεων και προσθηκών σε ιστορικά κτήρια, ο Παύλος Μυλωνάς ευτύχησε να ασχοληθεί με δύσκολα, μεγάλης κλίμακας και ιδιότυπα έργα, στα οποία αξιοποίησε τις ειδικές του γνώσεις στην Ιστορία της αρχιτεκτονικής και των κατασκευών και την Ρυθμολογία, καθώς και την μεγάλη του τεχνική πείρα.

Το σημαντικότερο υπήρξε η αναστήλωση του ναού της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα, την οποία μελέτησε και επέβλεψε ως εμπειρογνώμων του Ορθοδόξου Πατριαρχείου των Ιεροσολύμων, εντεταλμένος των Υπουργείων Πολιτισμού και Εξωτερικών της Ελλάδος (1976-1984). Στόχος ήταν η επαναφορά στην ρυθμολογική ενότητα που είχε διαμορφώσει το 1808-1810 ο κωνσταντινουπολίτης αρχιτέκτων Χατζηπαύλος Κομνηνός Μυτιληναίος Κάλφας, την μόνη που προσέδωσε ελληνικό χαρακτήρα στο κτηριακό συγκρότημα κατά τις διαδοχικές αρχιτεκτονικές του μεταπλάσεις. Επισκευάστηκε και αποκαταστάθηκε στο πρότερο ύψος ο μεγάλος τρούλλος με διπλό κέλυφος και σκελετό από σιδηρά τοξωτά ζευκτά, σημαντικό ιστορικό κατασκευαστικό μνημείο της εποχής του (1867-1868) στην Μέση Ανατολή, που είχε αντικαταστήσει τον κατεστραμμένο από πυρκαγιά ξύλινο τρούλλο του Κομνηνού. Το καθολικό των Ορθοδόξων αποκαταστάθηκε με ανακατασκευή των πανύψηλων κατά μήκος τοίχων, που απομόνωναν, από παλαιά, το μεσαίο κλίτος του ανατολικού –σταυροφοριακού– ναού, καθώς και του επιβλητικού κτιστού τέμπλου του 1810, έργου του Κομνηνού, ενώ επανατοποθετήθηκαν τα δύο μεγάλα, εξαιρετικής τέχνης, παλαιά ξύλινα επιχρυσωμένα εικονοστάσια που κοσμούσαν τους τοίχους, αποκατεστημένα και συμπληρωμένα με νέα ξυλόγλυπτα τεμάχια σταλμένα από την Ελλάδα. Κάτω από τα δύο εικονοστάσια τοποθετήθηκαν ξύλινα σκαλιστά στασίδια, σχεδιασμένα επί τη βάσει προτύπων του αγιορειτικού αρχείου του αρχι-

² Βλ. σχετικές δημοσιεύσεις στο αμερικανικό περιοδικό *Interiors*, και στο Δ. Φατούρος, «Τα έπιπλα του Π. Μυλωνά για το Ξενοδοχείο της Πάρνηθος», *Ζυγός*, περίοδος 2η, τχ. 1 (Ιαν. 1966), 40-57.

τέκτονα της αποκαταστάσεως. Ανακατασκευάστηκε επίσης, ενισχύθηκε με μεταλλικό σκελετό και επενδύθηκε με πολύχρωμα μάρμαρα, παλαιστινιακά και ελληνικά, το μεγάλο κεντρικό κτιστό τριώροφο εικονοστάσιο, έτσι ώστε να διαδραματίζει και πάλι κεφαλαιώδη ρόλο στην γενική σύνθεση του εσωτερικού χώρου από τον Κομνηνό.

Κατά τα έτη 1966-1973, με βάση τις λεπτομερείς αποτυπώσεις που διατηρούσε στο αρχείο του, συνέταξε και εφήρμοσε πλήρη αναστηλωτική μελέτη για μία από τις μεγάλες κόρδες (πτέρυγες) της μονής Βατοπεδίου στο Άγιον Όρος, που καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1966. Το έργο αποτέλεσε την μεγαλύτερη αναστηλωτική εργασία που είχε γίνει ως τότε στην Ελλάδα, πέραν από τις αναστηλώσεις αρχαίων μνημείων και βυζαντινών ναών. Άλλες εργασίες αποκαταστάσεων ήταν η ολοκλήρωση του συγκροτήματος της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (1968-1972), με την προσθήκη δύο συμμετρικών πτερύγων και την δημιουργία δύο πλάγιων αιθρίων, και με σεβασμό της υφισταμένης ρυθμολογικής ενότητας, η αποκατάσταση των σεισμόπληκτων οικιών Ρώμα στην πόλη και στον Βασιλικό Ζακύνθου (1953-1955), η αναβάθμιση, ανακαίνιση και διάσωση του Καλλιτεχνικού Σταθμού Δελφών (1959-1960) και, τέλος, η οργάνωση τριών παλαιών ερειπωμένων συνεχόμενων οικιών στην Ύδρα σε σύγχρονη εξοχική κατοικία, για τον ίδιο και την οικογένειά του, σε μια νέα σύνθεση, όπου αξιοποιούνται δημιουργικά τα παραδοσιακά στοιχεία.

Ο Παύλος Μυλωνάς έδωσε επίσης μάχες, με «κοινωνικο-επιστημονική» δράση, για την διάσωση της αρχιτεκτονικής και της πολιτιστικής κληρονομιάς και του περιβάλλοντος. Κατά την περίοδο 1957-1960 δημιούργησε, στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, το Αρχείο Αντιγράφων Μεταβυζαντινής και Λαϊκής Τέχνης. Με πρωτοβουλία του συγκροτήθηκε, από κοινού με το Εθνικό Ίδρυμα και την Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, καλλιτεχνική επιτροπή από τους Δημήτριο Πικιώνη, Μιχαήλ Τόμπρο, Ιωάννη Μόραλη και τον ίδιο, υπό την αιγίδα της οποίας οργάνωσε την όλη εργασία. Ομάδες σπουδαστών αποτύπωσαν, σε εκμαγεία και πιστά χρωματικά αντίγραφα, χαρακτηριστικά δείγματα μεταβυζαντινής και λαϊκής ζωγραφικής και γλυπτικής, μεταξύ των οποίων και έργων του Θεόφιλου, ενώ ο ίδιος κατήρτισε φωτογραφικό αρχείο των τεκμηρίων. Με εκθέσεις που οργανώθηκαν στις αντίστοιχες πρωτεύουσες νομών (Μυτιλήνη, Βόλο, Ηράκλειο, Ιωάννινα) και στην Αθήνα παρουσιαζόταν κάθε χρόνο το επιτελούμενο έργο. Με το υλικό αυτό έδωσε επιστημονικές διαλέξεις περί λαϊκής τέχνης στις ελληνικές επαρχίες, στο Μόναχο και στην Στοκχόλμη.

Ως μέλος του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, το 1958, υπήρξε ο πρώτος που πρότεινε και πέτυχε την ανακήρυξη της νήσου Ύδρας ως διατηρητέου οικιστικού συνόλου, γεγονός σημαντικό, όταν η Χάρτα της Βενετίας για την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς δημοσιεύθηκε μόλις το 1964 και όταν το Αρχαιολογικό Συμβούλιο αντιμετώπιζε για πρώτη φορά θέμα ανακηρύξεως ως διατηρητέου ενός νεώτερου μνημείου και μάλιστα ενός οικιστικού συνόλου. Το 1959 ενώθηκαν μαζί του κορυφαίες προσωπικότητες της εποχής, όπως οι Ορλάνδος, Τόμπρος, Μιχελής, Κ. Κιτσίκης, Βενέζης, Γιάννης Παπαδημητρίου και Πέτρος Χάρης, σε ομαδική διαμαρτυρία στην Αί-

θουσα του Παρνασσού, εναντίον της επαπειλούμενης κατεδαφίσεως του Παναθηναϊκού Σταδίου, με αποτέλεσμα την άμεση εγκατάλειψη των σχεδίων καταστροφής του μνημείου³.

Ως πρώτος Γενικός Γραμματέας της «Ελληνικής Εταιρείας» είχε συμμετάσχει στην σύνταξη σχεδίου νόμου με στόχο την θέσπιση πλαισίου για την Προστασία Μνημείων και Συνόλων, αντιπροσώπευσε την Εταιρεία στα συνέδρια της Europa Nostra στο Λονδίνο το 1972 και στο Παρίσι το 1974, και έλαβε μέρος στον αγώνα για την αποτροπή της εγκαταστάσεως τσιμεντοβιομηχανίας στην χερσόνησο των Μεθάνων και ναυπηγείων στην Πύλο. Το 1963 οργάνωσε, σε συνεργασία με την Ελληνική Περιηγητική Λέσχη, μεγάλη έκθεση στον Παρνασσό με φωτογραφίες και αδημοσίευτες γκραβούρες του Αγίου Όρους, με σκοπό την ευαισθητοποίηση του κοινού στην ανάγκη προστασίας του, ενώ το 1982, με ανάθεση του Υπουργείου Πολιτισμού, οργάνωσε έκθεση με σχέδια και φωτογραφίες του για την προβολή των καλλιτεχνικών θησαυρών του Αγίου Όρους στις Βρυξέλλες ως πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης.

Ο Παύλος Μυλωνάς δεν έκανε ποτέ διακοπές, «διότι δεν του έδινε άδεια ο Μυλωνάς». Όπως δεν είχε και καμιά ερασιτεχνική ενασχόληση, διότι, και αν είχε, της προσέδιδε επαγγελματικές προδιαγραφές. Από τα νεανικά του χρόνια είχε ενδιαφερθεί για την φωτογραφική. Ως σπουδαστής είχε αρχίσει να δημιουργεί αρχεία φωτογραφικών απεικονίσεων από κοινωνικά θέματα, μνημεία και τοπία. Ως μεταπτυχιακός σπουδαστής στην Νέα Υόρκη παρακολούθησε μαθήματα φωτογραφικής και υπήρξε δραστήριο μέλος του φωτογραφικού εργαστηρίου του Πανεπιστημίου Columbia. Είχε μεγάλη συλλογή φωτογραφικών μηχανών, φακών και εξαρτημάτων, καθώς και δεκάδες επιστημονικά βιβλία περί φωτογραφίας. Ως καθηγητής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών έκανε τις πρώτες προσπάθειες για την ίδρυση Φωτογραφικού Εργαστηρίου. Υπήρξε μέλος της Ελληνικής Φωτογραφικής Εταιρείας και Πρόεδρος της κριτικής επιτροπής φωτογραφικών διαγωνισμών. Οι επιστημονικές του δραστηριότητες τον οδήγησαν στην συγκρότηση σημαντικών αρχείων φωτογραφικών τεκμηρίων τόσο για το Άγιον Όρος, όσο και για την εν γένει ελληνική αρχιτεκτονική (το φωτογραφικό του αρχείο αριθμούσε περί τις ογδόντα χιλιάδες φωτογραφίες). Ασχολήθηκε επίσης με την λεγόμενη «καλλιτεχνική φωτογραφία» και την «προσωπογραφία» –μεταξύ των πολυδημοσιευμένων έργων του είναι το γνωστό βαθυστόχαστο κεφάλι του Δημήτρη Πικιώνη. Λόγω της συγγένειάς του με το Ελληνικό Χορόδραμα –ιδρύτρια και γενική διευθύντριά του υπήρξε η σύζυγός του Ραλλού Μάνου–, υπήρξε μόνιμος φωτογράφος του και οργάνωσε το φωτογραφικό του αρχείο. Δείγματα της εργασίας του υπάρχουν στα βιβλία του περί Άθωνος, στα βιβλία *Ελληνικό Χορόδραμα* (Αθήνα 1961), Ραλλού Μάνου, *Χορός ...οὐ τῶν ῥαδίων οὖσαν*

³ Σχετικό δημοσίευμα, «Το Παναθηναϊκόν Στάδιον. Μια απειλή και μια εξέγερση», *Νέα Εστία*, τχ. 766 (Ιαν. 1959), 751-760.

τήν τέχνην (Αθήνα 1988), στα περιοδικά *Cahiers Archéologiques*, *Αρχαιολογία* και *Ζυγός*, όπως επίσης, κατά καιρούς, και σε διάφορες εφημερίδες. Εκθέσεις των φωτογραφικών έργων του έχουν γίνει στην Αίθουσα της Αμερικανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (1958), στην Αίθουσα της Χ.Ε.Ν. Αθηνών (1960), στην μεγάλη Αίθουσα του Παρνασσού (1963) και στις Βρυξέλλες (1982). Τα έτη 1963 και 1972 εκλήθη να πραγματοποιήσει τα χρυστουγεννιάτικα Ημερολόγια των Τραπεζών Εθνικής και Εμπορικής, με δικές του φωτογραφίες μεγάλου σχήματος.

Πολύπλευρη προσωπικότητα, ασκητικός και εργατικός, ο Παύλος Μυλωνάς ήταν αυστηρός με τον εαυτό του, αλλά και με τους άλλους. Μοίραζε απλόχερα την γνώση του. Τα ποικίλα ενδιαφέροντά του και η ευρυμάθειά του αντικατοπτρίζονται στην εκ χιλιάδων τόμων βιβλιοθήκη του, που αναφέρονται στην ιστορία και γεωγραφία, τα μαθηματικά και τις κατασκευές, την ιστορία της αρχιτεκτονικής και των τεχνών, τη σύγχρονη αρχιτεκτονική και τις τέχνες, τη φιλοσοφία και αισθητική, την ποίηση και λογοτεχνία, την φωτογραφική, αλλά και συγγράμματα γενικού ενδιαφέροντος, όλα με σημειώσεις και σχόλια. Έως τα βαθιά γηρατειά του ενημερωνόταν για όλες τις εξελίξεις, ακόμη και σε νέα γνωστικά πεδία, όπως η τέχνη βίντεο, η πληροφορική και η βιοτεχνολογία. Έπασχε από το «σύνδρομο του εφήβου», πάντα φιλοπερίεργος, αισιόδοξος, μαχητικός, γεμάτος σχέδια για το μέλλον. Όσοι τον γνώριζαν, ένιωθαν ωφελημένοι και όσοι τον έζησαν από κοντά αντιλαμβάνονται ότι μερικά κενά είναι δυσαναπλήρωτα.

ΚΩΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΜΥΛΩΝΑΣ